

महात्मा फुले यांचे साहित्य

डॉ. राजेश देशपांडे

श्रीकृष्णदास जाजू ग्रामीण सेवा महाविद्यालय, पिंपरी-वर्धा

"विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली,
गतीविना वित्त गेले, वित्तविना शूद्र खचले,
एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले"

महात्मा फुले यांच्या या विधानात त्यांच्या संपूर्ण तत्त्वज्ञानाचे सार दडलेले आहे. समाजातील वर्णव्यवस्थेच्या जोखडातून शूद्रातिशुद्राना मुक्त करायचे असेल आणि त्यांना सामाजिक प्रवाहामध्ये स्वतःच्या अस्तित्वाला टिकवून ठेवावयाचे असेल तर शिक्षणाशिवाय तरपोपाय नाही हे जळजळीत वास्तव महात्मा फुलेंनी जाणलेले होते. अविद्येच्या अंधाररूपी चिखलात आकंट बुडालेल्या शूद्रातिशुद्र समाजाला पिढ्यान पिढ्या चालत आलेल्या शोषण परंपरेतून बाहेर काढायचे असेल तर त्यांच्या हातात ज्ञानाची मशाल देणे आवश्यक आहे हे ओळखून महात्मा फुले यांनी शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणावर भर दिल्याचे दिसते. महात्मा फुले यांच्या समग्र कार्याचा अभ्यास केला तर त्यांच्या प्रत्येक कार्याच्या मुळाशी एक दृष्टा विचारवंत आहे याची जाणीव होते. महात्मा फुलेंनी केवळ तात्कालिक परिस्थितीचा विचार केला नाही तर भविष्यातील शतकादिशतकाचा विचार करून आपल्या कार्याला गती दिलेली दिसते. महात्मा फुले यांनी आपल्या कृषीप्रधान देशाच्या अर्थव्यवस्थेबाबत किंवा हंटर कमिशनला दिलेल्या शैक्षणिक स्थितीबाबत तत्कालीन सरकारला दिलेल्या निवेदनांमध्ये तात्कालिक परिस्थितीबरोबरच भविष्यातील समृद्ध जीवनाचाही वेध घेतल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. यातूनच महात्मा फुले या तत्त्वचिंतक समाजसुधारकाचे द्रष्टेपण अधोरेखित झाले आहे.

महात्मा फुले यांचा कालखंड हा उत्तर पेशवाईचा कालखंड आहे. या कालखंडात इंग्रज सत्तेची पकड महाराष्ट्रावर घट्ट होत होती व अनिष्ट रूढी परंपरांनी बरबटलेल्या महाराष्ट्रीय मानसिकतेला उदारमतवादाची ओळख होत होती. महात्मा फुले यांच्या प्रबोधनात्मक व आधुनिक विचारांसाठी हा काळ योग्य होता. याच काळात महात्मा फुले यांनी आपले वैचारिक क्रांतीने समाजजागृती करण्यासाठी प्रयत्न केलेले दिसतात. महात्मा फुलेंनी आपले सर्व लेखन समाज जागृती घडवून आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक केल्याचे दिसते. त्यांनी आपल्या समग्र लेखनात मानवी स्वातंत्र्य आणि समता यांची पेरणी केलेली आहे. महात्मा फुले यांचे सर्व लेखन समाज प्रवाहापासून दूर फेकल्या गेलेल्या शोषित-पीडित अशा सामान्य जनतेसाठी असल्यामुळे समानतेचा पुरस्कार करणारी तसेच जातीभेद व धर्मभेद नाकारणारी पारदर्शक, प्रवाही व प्रतिपक्षाला आव्हान देणारी रोखठोक अशी त्यांच्या लेखनाची शैली आहे. मानवतेच्या विरुद्ध असलेल्या रूढी, परंपरा यांच्यातील फोलपणा उघड केल्याशिवाय शेतकरी, स्त्रिया व शोषित घटकांची सुटका होणार नाही या जाणिवेतून महात्मा फुले लेखन कार्याकडे वळलेले आहेत.

महात्मा फुले यांनी १८५५ साली 'तृतीयरत्न' हे नाटक लिहिले. तत्कालीन कडवट, कठोर व दांभिक वास्तव त्यांनी या नाटकातून समाजासमोर केलेले आहे. 'देवाच्या नावावर अज्ञानी समाजामध्ये अंधश्रद्धा पसरवून अशिक्षित व देवभोळ्या जनतेची होणारी अमानुष लूट' हा या नाटकाचा विषय आहे. समाजात खोलवर पसरलेली अंधश्रद्धा ग्रहताऱ्यांची भीती दाखवून अशिक्षित शेतकऱ्यांची होणारी पिळवणूक पाहून सर्वसामान्य शेतकऱ्यांनी व जनतेने ज्ञानप्राप्तीसाठी विद्या ग्रहण करणे किती महत्त्वाचे आहे हे या नाटकातून पटवून देण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. समाजाची मानसिकता बदलणे व त्यात परिवर्तन येणे ही काळाची गरज आहे हे महात्मा फुले ओळखून होते त्यामुळेच सर्वसामान्यांना समजेल अशा भाषेत त्यांनी या नाटकातून समाजातील अंधश्रद्धांवर प्रहार केले.

महात्मा फुले यांनी १८६९ मध्ये 'ब्राह्मणांचे कसब' हे पुस्तक लिहिले. 'तृतीयरत्न' या नाटकानंतर जवळजवळ १४ वर्षांनी आलेले हे पुस्तक महाराष्ट्रातील शोषित-पीडित घटकात येणाऱ्या कुणबी, माळी, महार, मांग यांना अर्पण केलेले आहे. शिक्षणापासून पिढ्यानपिढ्या दूर गेलेला बहुजन वर्ग केवळ त्यांच्या देवभोळेपणामुळे आणि अंधश्रद्धाळवृत्तीमुळे कसा लुबाडला जातो आहे? याचे जळजळीत वास्तव चित्रण या पुस्तकातून रेखाटलेले आहे. केवळ विद्येच्या सामर्थ्याने उच्च वर्गातील तथाकथित विद्वानांद्वारा अज्ञानी, अशिक्षित शूद्रातिशूद्रांवर होत असलेला अन्याय जर दूर करायचा असेल तर केवळ आणि केवळ शिक्षण हाच उपाय आहे. इंग्रज सरकारने सर्वसामान्यांसाठी शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देऊन सर्वसामान्यांना या अन्यायी जुलमाच्या जोखडातून मुक्त करणे आवश्यक आहे. ही महात्मा फुले यांची भूमिका आहे. या पुस्तकात फुले यांनी अभंग व पोवाडा या प्रचलित काव्यप्रकारांचा उपयोग केलेला आहे. यातील प्रत्येक रचनेत शोषणकर्त्यांवर रोखठोक शैलीमध्ये सडकून टीका केली आहे.

१८७३ साली सत्यशोधक समाजाची स्थापना झाली आणि त्याच वर्षी महात्मा फुले यांचे 'गुलामगिरी' हे अत्यंत महत्त्वाचे पुस्तक प्रकाशित झाले. समाजातील सामान्य माणूस हा महात्मा फुले यांच्या चिंतनाच्या केंद्रस्थानी असल्यामुळे शेतकऱ्यांची दुरवस्था हा फुले यांच्या चिंतनाचा विषय आहे. अस्मानी, सुलतानीच्या संकटात सापडलेल्या शेतकऱ्याला या गर्तेतून बाहेर काढणे अत्यंत आवश्यक आहे याच विचारातून महात्मा फुले यांच्या 'शेतकऱ्याचा आसूड' या ग्रंथाची निर्मिती झाली. तत्कालीन हिंदुस्तानचे व्हाईसरॉय आणि गव्हर्नर जनरल

फेडरिक टेम्पल ब्लॅकवूड यांना समाजातील अनिष्ट रूढी, परंपरा आणि धार्मिक अंधश्रद्धांच्या चक्रात सापडलेल्या शेतकऱ्यांची दैनावस्था समजावी या उद्देशाने महात्मा फुले यांनी हा निबंध सादर केला. सरकारला तसेच शेतकऱ्यांनाही परिस्थितीची जाणीव होऊन त्यांच्यात प्रतिकाराचे बळ यावे व जगण्याची नवी उमेद निर्माण व्हावी म्हणून त्यांनी या ग्रंथास जाणीवपूर्वक 'शेतकऱ्यांचा असूड' हे नाव दिले. शेतकऱ्यांची अशी दयनीय अवस्था होण्यासाठी केवळ त्यांच्यातील अविद्या कारणीभूत आहे हे लक्षात यावे म्हणून त्यांनी हा ग्रंथ रचला. महात्मा फुले यांनी तत्कालीन परिस्थितीला लक्षात घेऊन शूद्र शेतकरी अथवा कुणबी, माळी व धनगर असे तीन भेद मानले आहेत. शेतकऱ्यांच्या ज्ञानाचा फायदा घेऊन प्रस्थापित वर्ग शेतकऱ्यांवर चहूबाजूनी जुलूम करित आहे म्हणून या अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्याची, आवाज उठवण्याची शक्ती शेतकऱ्यांच्या हातात असावी हे तीव्र इच्छा महात्मा फुलेना आहे.

महात्मा फुले यांनी तत्कालीन हिंदू धर्म व त्यातील धर्मग्रंथांचे स्वरूप सर्वांना समजावे व त्यातील बहुजनांना अन्यायकारक ठरतील अशा गोष्टींचा पंचनामा व्हावा या दृष्टीने सत्सार अंक १ व २ या पुस्तिकेचे लेखन १८८५ मध्ये केले. हिंदू धर्मातील धर्ममार्तंडांनी स्वतःच्या स्वार्थासाठी सोयीच्या पद्धतीची ग्रंथ निर्मिती करून हे सर्व ग्रंथ ईश्वरनिर्मित आहेत हे भासवण्याचा प्रयत्न केला. या पोकळ थोतांडाची चिरफाड करण्याचे काम महात्मा फुलेंनी आपल्या ग्रंथनिर्मितीतून केले आहे. पंडिता रमाबाई व ताराबाई शिंदे यांच्यावर टीकास्र सोडणाऱ्या धर्ममार्तंडांचा व त्यांच्या सहकाऱ्यांचा अत्यंत कठोर शब्दात समाचार महात्मा फुले यांनी सत्सारमधून घेतलेला आहे.

महात्मा फुले यांच्या साहित्य निर्मितीची प्रेरणाच मुळात सामाजिक बांधिलकी ही होती. महात्मा फुले यांचे वाङ्मय म्हणजे सामाजिक बांधिलकीच्या प्रखर व विसंवादी जाणिवेतून झालेला एक लखलखता आविष्कार आहे. न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्या 'हल्ली शेतकऱ्यांची स्थिती चांगली आहे' या विधानाचे खंडन करण्याकरिता महात्मा फुले यांनी १८८५ मध्ये 'इशारा' ही छोटी पुस्तिका प्रकाशित केली या पुस्तिकेत जातीभेदाचे चटके न बसल्यामुळे शूद्रातिशूद्र व शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेचे वास्तव न समजलेल्या वाचाळवीर उपदेशकांना आपल्या विशिष्ट शैलीत महात्मा फुले यांनी फटकारले आहे.

आपल्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक' या ग्रंथाचे लेखन महात्मा फुले यांनी १८८९ मध्ये पूर्ण केले होते; परंतु त्यांच्या हयातीत हा ग्रंथ प्रकाशित होऊ शकला नाही. महात्मा फुले यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे दत्तक पुत्र यशवंत फुले यांनी तो प्रकाशित केला. या भूतलावरील सर्व स्त्री-पुरुषांनी निर्मिकाचे स्मरण ठेवून एक दुसऱ्याशी कोणत्या प्रकारचे व्यवहार व आचरण केल्यामुळे निर्विकास आनंद होणार आहे तसेच निर्मिकाच्या कृपेने एकंदर सर्व मानव स्त्री-पुरुषांच्या हितासाठी या ग्रंथाची निर्मिती केल्याचे महात्मा फुले सांगतात. या जगाची निर्माणकर्ती जी शक्ती आहे तिला महात्मा फुले 'निर्मिक' असे म्हणतात. निर्मिकानेच अनंत सूर्यमंडळासह त्याच्या ग्रहोपग्रहासहित सर्व प्राणीमात्रांना निर्माण केले आहे; त्यामुळे महात्मा फुले यांनी अत्यंत श्रद्धापूर्ण अंतःकरणाने निर्मिकाचे ऋण मान्य केलेले आहे. अन्यायी धर्मव्यवस्था, पौरौहित्याचे अवास्तव अवडंबर, मानवामानवात भेद करणारे संकुचित आचार-विचार यावर या ग्रंथात फुलेंनी सडकून टीका केली आहे. सार्वजनिक सत्याची चाड बाळगून, उपकारकर्त्या निर्मिकाला स्मरून, बंधूभावाने व न्यायनीतीने वागणे यालाच महात्मा फुले यांनी सर्वश्रेष्ठ मानले आहे. महात्मा फुलेंच्या सत्य धर्मात मानवतेला सर्वश्रेष्ठ स्थान होते. आयुष्यभर जातीयतेच्या विरोधात प्रखर लढा देणाऱ्या महात्मा फुलेंनी उच्चवर्णीयांवर आपल्या लेखनाद्वारे कठोर प्रहार केलेले आहेत; पण उच्चवर्णीयांच्याबाबत जातीय आकसातून त्यांनी कधीही टीका केलेली नाही. जातीविरहित मानव हिताचा विचार त्यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक' या ग्रंथातून आलेला आढळतो. हा ग्रंथ महात्मा फुले यांच्या 'मानवविषयक संकल्पनेचे' समग्र दर्शन घडवितो. हा ग्रंथ म्हणजे मानवी स्वातंत्र्याचा एक जाहीरनामाच आहे. धार्मिक सहिष्णुता, मानवी प्रतिष्ठा आणि समानता ही मूल्ये या ग्रंथाची मूलाधार प्रेरणा आहे.

महात्मा फुलेंची भाषा सर्वसामान्यांना कळणारी व वाचकांशी संवाद साधणारी भाषा आहे. कोणत्याही अलंकारिक शब्दांचे सहाय्य न घेता दैनंदिन जीवनात वापरात असलेल्या बोली भाषेतील शब्दांचा आधार घेत आयुष्यातील वास्तविकता लक्षात आणून देणे हाच महात्मा फुलेंच्या लेखनाचा हेतू आहे असे दिसते.

महात्मा फुले यांच्या एकंदरीत व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण त्यांच्या वाट्याला आलेल्या दाहक वास्तवातून झालेली आहे. जे अनुभवले, पाहिले व भोगले तेच त्यांनी आपल्या साहित्यातून व्यक्त केलेले आहे. महात्मा फुले यांच्या लेखनाची शैली बऱ्याच ठिकाणी वैचारिक निबंधसारखी वाटते तर अनेक ठिकाणी त्यांचे लेखन संवाद माध्यमाचा अंगीकार करताना दिसते. मानवतावाद व समाज प्रबोधन हेच महात्मा फुले यांच्या वाङ्मयाचे अधिष्ठान आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१ महात्मा फुले समग्र वाङ्मय : संपा. य. दि. फडके, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१

२ महात्मा जोतिबा फुले विचार आणि वाङ्मय, डॉ. श्रीराम गुंदेकर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९२

३ समाजसुधारक म. जोतिबा फुले, प्रा. नागोराव कुंभार, प्रबोधन प्रकाशन, लातूर, १९९०

४ महात्मा जोतिराव फुले : सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य, अ. रा. कुलकर्णी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०११